

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. В. СИТКАРЬОВА (Київ)

З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст.

Одним з яскравих представників воєнної інженерної практики XVIII ст. був талановитий військовий інженер Д. Дебоскет, творча біографія якого насичена багатьма яскравими подіями і нерозривно зв'язана з історією України, де він працював впродовж 1732—1758 рр.

Доля Дебоскета багато в чому схожа на долю інших військових інженерів, які жили в ту епоху. Для його творчості були характерними прагнення до широких узагальнень та уміле практичне використання точних знань при прийнятті конкретних інженерних рішень. Відомий він і як спеціаліст по вирішенню цілого ряду проблем будівельного характеру.

У даній публікації використано архівні матеріали, що дозволяють досить детально висвітлити творчу біографію Дебоскета у період, коли він працював в Україні. Це документи, в яких Дебоскет наводить біографічні відомості і детально описує проходження своєї служби, а також матеріали про складені ним плани фортець, полкових міст і містечок, у тому числі доповідні записки, рапорти з описом укріплень, а також різних інженерних заходів тощо.

Дебоскет народився 1703 р. в Пруссії в сім'ї французьких емігрантів. "Батьки мої були французької національності, які для віри євангелічної реформістської з Франції вийшли в Брандебурзьке Барецьке князівство, у місто Кристьян Єрланк, де я й народився, — писав Дебоскет у своїй офіцерській "казці". —...До Брандебурзької служби вступив я 1711 р., у травні місяці, і був записаний до кадетів, де інженерну науку вивчив в усіх її частинах". У м. Кристьян Єрланку Дебоскет вивчав курс математики, а після опанування ним інженерної науки "був переведений з кадетів у прапорщики, а в лютому 1726 р. — у поручики" ¹.

19 серпня 1726 р. Дебоскета, на його прохання, було прийнято до служби в Росії і, за наказом Державної військової колегії, призначено у Псковський піхотний полк підпоручиком. 1727 р. молодому інженеру доручили проведення фортифікаційних робіт при відбудові Ризької, а згодом (1728—1730 рр.) — Виборзької фортець.

У ті роки всіма оборонними роботами в межах Російської імперії відав К. Мініх. Військові реформи, які він проводив, торкалися багатьох сторін життя армії. Сам за спеціальністю сапер, Мініх високо цінував значення корпусу інженерів. За його вимогою, до цього корпусу було передано навіть квартирмейстерську частину, тобто нескладні функції генерального штабу. 31 січня 1730 р. Дебоскета було призначено полковим квартирмістром Псковського полку, а 22 березня 1731 р. — за знання інженерної науки — квартирмістром інженерного корпусу в рангу інженер-капітан-поручик. Того ж року його було направлено до Москви і, за розпорядженням Сенату, "призначено головним командиром робіт по складанню московського плану".

Дебоскет склав плани Кремля, Китайгорода та Білгорода, але не завершив роботу, оскільки, знову ж таки за наказом Сенату, був направлений на будівництво Української оборонної лінії².

За прикладом Західної Європи в Російській імперії широко розгорнулося будівництво укріплених оборонних ліній: Закамської, Царицинської, Оренбурзької, Уйської, Тоболо-Ішимської, Іркутської, Коливанської, Кубанської, Чорноморської, Дніпровської (нової Української) та Української. Українська оборонна лінія становила складну фортифікаційну систему.

Будівництво її розпочалося в 1731 р. на південному заході Полтавщини, тобто на території, що лежала на північ від кордону з Туреччиною, який було встановлено 1713 р.

Українська лінія починалася біля м. Орлик, на Дніпрі, проходила уздовж рік Орель, Берестова, Берек і закінчувалась неподалеку від Ізюма, на р. Сіверський Донець. Довжина її сягала близько 300 верст. Укріплення являли собою земляний вал з ровом і були посилені в необхідних місцях палісадами, засіками, колючим чагарником. Лінія включала 16 фортець бастионного типу, 57 редутів, 87 реданів, 3 кавальєра, ряд люнетів, а також укріплення прикордонних містечок та слобід, невеликі земляні замки містечок Орлика, Китайгорода, Царицинська, Маячки, Нехвороща та ін. Перед Українською оборонною лінією було розміщено сторожові пости та бекети з редутами, блокгаузами і сигнальними баштами.

Дебоскет брав активну участь у проектуванні й будівництві цих об'єктів. 28 листопада 1732 р. його було призначено на першу вільну вакансію "інженером-капітаном-поручиком". В архівних документах збереглися відомості про ремонтно-будівельні роботи в той час на українських фортецях, про стан артилерійського озброєння та наявність ядер, пороху, інших артилерійських запасів, підписані Дебоскетом³. Зрештою йому було доручено будівництво всієї Української оборонної лінії і фортець по ній від Дніпра до Донця⁴.

1736 р. Дебоскет брав участь у будівництві моста через Дніпро⁵, а під час Російсько-турецької війни (1735—1739 рр.) — у штурмі Очакова, керував облоговими роботами, укріпленням фортеці.

У кампанію 1739 р. він брав участь і в Хотинському, і в Молдавському походах, виконуючи обов'язки головного інженерного офіцера⁶.

Під керівництвом Дебоскета в середині XVIII ст. було здійснено останню широкомасштабну спробу реконструкції фортець прикордонної оборонної смуги, що тяглася від Києва до Української лінії. На Правобережжі вона включала Плесенецьку засіку (між річками Ірпінь та Стугна), ретраншементи Василькова, Обухова, Трипілля, Стаєк, а на Лівобережжі — Старовинні земляні замки-фортеці Бубнова, Домонтова, Золотоноші, Кропивни, Ірклієва, Єремєєвки, Жовнина, Городища, Власовки та інших придніпровських поселень.

З діяльністю Дебоскета в ті роки було пов'язане виконання серії планів міст України, наприклад, "Плану Переяславської фортеці з профілями і свідченням, яка 1740 року робота проводилась"⁷. В архівах виявлено ряд планів полкових міст і містечок 1745—1748 рр., на яких стоїть його підпис. Плани склалися у зв'язку з реконструкцією існуючих укріплень. Крім того, здійснювалась детальна топографічна фіксація території з метою вибору місця для спорудження нових фортець. Значний інтерес становлять плани Переяславського полкового містечка Золотоноші⁸, "плани з проектами містечкам" Яготину⁹, Чеховці¹⁰, Воронькову¹¹, а також плани "Лубенського полку полкового міста Лубен"¹²,

"полкового міста Миргорода"¹³, "малоросійського Галицького полку полкового міста Гадяча"¹⁴, міста Ляпляєва, а також плани миргородського полка прикордонного сотенного містечка Кременчука¹⁵, два плани "Миргородського полка прикордонного степового містечка Городище" і "план Іркеева Переяславського повіту Полтавської губернії"¹⁶.

Починаючи з 1738 р. в Києві проводилась робота по складанню загального зібрання планів укріплень під назвою "Сипз Російської імперії". До неї було залучено й Дебоскета. З грудня 1741 р. він подав у Військову колегію загальний план Київських фортець¹⁷. а також доповідну записку, що дає досить чітке уявлення про оборонні спорудження міста того часу¹⁸.

Під керівництвом Дебоскета здійснювалися не тільки будівництво та реконструкція захисних укріплень Києва, а й спорудження таких об'єктів, як Васильківські ворота¹⁹, міст через рів перед ними²⁰, кам'яні солдатські казарми²¹, мінні галереї²², пороховий погріб²³ на Павлівському бастіоні у Печерській фортеці, а також Печерські та Нові Золоті ворота Старокиївської кріпості²⁴. 1743 р. він представив "Проект про реконструкцію наплавного моста з якорями через Дніпро"²⁵ і того ж року одержав чин інженер-полковника²⁶.

В 1744 р. імператриця Єлизавета під час перебування в Києві очолила спеціальну церемонію закладення майбутньої церкви св. Апостола Андрія Первозванного. Церква мала бути збудована на високому Андріївському узгір'ї, де в роки війни з Туреччиною було споруджено земляний бастіон. Від інженерів вимагалось уміле використання топонімічних особливостей рельєфу. Для забезпечення стійкості будівлі необхідно було виконати комплекс робіт по укріпленню узгір'я, впорядкуванню його схилів, відведенню поверхневих та ґрунтових вод. Ці роботи потребували глибоких інженерно-технічних знань, і залучення до них Дебоскета було закономірним²⁷.

У Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедри на та архівах Санкт-Петербурга збереглися креслення Андріївського бастіону того часу²⁸. Креслення, виконані Дебоскетом до відбуття імператриці з Києва (12 вересня 1744 р.), було відвезено до Петербурга.

На початку 1745 р. архітектор Шедель, якому доручалося розробити проект храму, надіслав до Петербурга на затвердження план і креслення фасаду церкви, а також кошторис до них з припискою Дебоскета, в якій зазначалося, що для спорудження храму в цьому місці бастіон занадто вузький²⁹. У зв'язку з цим інтерес становить виявлений в архіві м. Москви план церкви Андрія Первозванного, що належить до середини другої половини XVIII ст.³⁰

Значна височина й крутість дніпровських схилів у районі Києва, специфічні гідрогеологічні та геоморфологічні умови створили тут передумови для розвитку зсувних процесів, внаслідок яких вздовж Дніпра утворився ряд зсувних ґрунтів, що чергувалися з більш стійкими лісистими мисами. Як свідчать матеріали архіву, берегова лінія в кінці XVIII ст. мала іншу, ніж у наш час, конфігурацію. Дніпровські схили були більш стрімкими і у верхній частині закінчувалися крутояром. Через неупорядкованість поверхні схилів і відсутність протизсувних заходів тут часто відбувалися обвали та зміщення земляних мас, що створювало серйозну загрозу будівлям і печерам Печерського монастиря. В Києві було створено спеціальну контору, завданням якої було укріплення печерних гір³¹. На Дебоскета, крім інженерної роботи, покладалося укріплення Київських гір, а також відведення від них вод Дніпра³².

12 листопада 1744 р. Дебоскет одержав розпорядження: скласти план Дніпра, визначити "ширину между берегами во всяком месте и с

кривизнами, каковы оные есть, измерить глубину..., особенно обозначить глубочайшие места по оной реке, ... и притом какие, ежели есть в реке, строения мельниц на плотинах или на судах..."³³.

У березні 1745 р. Дебоскет складає "Генеральный план Киево-Печерской крепости, а также Верхнего Киева и Нижнего города Подола с лежащими при оных ретраншементов с показанием во оных монастырей, церквей и всякого строения и ее ситуацией, при которой приложенный на оном плане и проект, каким способом киевскую нагорную сторону в нужнейших местах укрепить и отвести от оной на другую сторону течения и стремление реки Днепра" **. На плані вказано результати вимірювання глибини по всій широті Дніпра біля Києва.

Однією з причин, що прискорювали розмивання берегової лінії, була наявність на правому березі Дніпра великої кількості різних млинів (так, на Дніпрі, біля Києво-Печерської Лаври, на постійних причалах розміщалися млини-сукновальні). 10 травня 1745 р. вийшов указ імператриці Єлизавети, яким вимагалось "все те мельницы... с тех мест свести, дабы ни единой на том берегу не осталось"³⁵. До 7 червня 28 млинів, у тому числі 18, що належали міщанам, було перенесено на Труханів острів³⁶.

Однак через відсутність коштів інші намічені Дебоскетом багатопланові й дорогі протизсувні заходи не проводилися. Архімандрит Києво-Печерської Лаври Йосиф повідомив імператрицю про те, що "преподобного Феодосия гора, в коей пещер угодников божих нетленные мощи имеются, из году в год от подмою Днепровую и от дождевых и снеговых вод в большую порчу приходит, тако же и около ближней пещеры деревянное укрепление в порчу пришло и прошено те горы по учиненным и присланным в кабинет... Данилом Дебоскетом планом... укрепить". 15 березня 1751 р. Дебоскет передав у Сенат складені ним і схвалені керівництвом Києво-Печерської Лаври "планы и протчее со мнением" щодо даного питання та рапорт³⁷. 15 січня 1752 р. указом Сенату з метою кращого нагляду за ходом робіт по укріпленню дніпровських схилів була "учреждена под ведением киевского генерал-губернатора особливая контора, в которой присутствовать и во всем смотрение иметь... велено" київському обер-коменданту Костюрину, інженер-полковнику Дебоскету і "определенною от Киево-Печерской лавры духовною персоною..."³⁸.

Звання інженер-полковника Дебоскету було надано 23 вересня 1751 р.³⁹. У клопотаннях щодо цього зазначалося, що впродовж багаторічної служби (з 1726 по 1751 р.) Дебоскет "находился при строении вновь семнадцати крепостей в Российской империи, ...четырнадцати ретраншементов семи крепостей во время... войны в неприятельской турецкой земле, ... проектировал... к лучшей по инженерным регулам обороне двадцать три малороссийских полковых городов и пограничных местечек, при снятии по польской и турецкой границам секретным образом разных карт, при осаде и обороне Очакова, в шести походах и трех акциях, также во многих порученных особых делах и комиссиях он действительно находился"⁴⁰; крім того, він виконував доручення Сенату і державної колегії іноземних справ, складав секретні генеральні та спеціальні карти, разом з генерал-майором і віце-губернатором Київської губернії Костюріним і камерц-колегії радником Межениновим здійснював прикордонний огляд, "где пограничным таможням быть надлежит"; з 1740 р. йому було доручено реконструкцію всіх українських фортець та ретраншементів, під його наглядом перебували малоросійські полкові та прикордонні містечка від Смоленської гу-

берніТ до Української лінії і Запорізької Січі, по польському і турецькому кордонах усі редути й форпости⁴¹.

В 1755 р. Дебоскет склав проект равеліну між бастіонами Петровським і Успенським Києво-Печерської фортеці, брав участь у роботі комісії по укріпленню пошкоджень "от Києво-Печерской крепости до Нижнего Киева на Крещатицком взводе дороги"⁴². Водночас він продовжував керувати "виправленням печерних гір"⁴³. Того ж року Дебоскет представив на розгляд проект укріплення Кронштадтського форту⁴⁴, але він не був прийнятий*.

Дебоскет неодноразово писав прохання про переведення в Остзейський департамент фортець. Незважаючи на наявність вакансій при Санкт-Петербурзькій фортеці та відмінні атестації, тільки 1756 р його бажання було задоволене. 25 грудня 1755 р. Дебоскет отримав звання генерал-майора⁴⁵. В цьому званні він брав участь у Семилітній війні і був поранений. З 1758 р. за ордером П. І. Шувалова його призначено в Санкт-Петербург у присутстві Канцелярії головної артилерії й фортифікації⁴⁶, де розглядалися найважливіші питання й проекти, що торкалися військово-інженерної справи. В архіві м. Москви виявлено рапорти, листування за 1759—1760 рр. з приводу подальшого підвищення Дебоскета в званнях. Як свідчать документи, він досяг по службі чину генерал-інженера, який одержав 3 липня 1761 р.⁴⁷

Як талановитий військовий інженер, Д. Дебоскет своєю роботою вніс значний вклад у вирішення важливих споруджувальних проблем в Україні.

¹ Российский Государственный Военно-Исторический архив (далі — РГВИА). г. Москва, ф. 826, оп. 2, спр. 122, арк. 23—25 зв.

² Там же.

³ Там же, ф. 5, оп. 1/72, св. 29, спр. 765, арк. 303 зв. — 304; арк. 335 зв. — 336.

⁴ Там же, ф. 826, оп. 2, спр. 122, арк. 23, 30 зв; Там же, спр. 244, арк. 1 — 5 зв.; Там же, ф. 5, оп. 2/73, кн. 121, спр. 264, арк. 3.

⁵ Там же, ф. 826, оп. 2, спр. 122, арк. 23—25 зв.

⁶ Там же, ф. 5, оп. 2/73, спр. 391, арк. 464—465.

⁷ Полтавщина. Энциклопедический словарь. —К., 1992. — С. 675.

⁸ РГВИА, г. Москва, ф. 349, оп. 12, спр. 7573, арк. 1; спр. 7572, арк. 1.

⁹ Там же, ф. 418, оп. 1, спр. 576, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 575, арк. 1.

¹¹ Там же, спр. 577, арк. 1.

¹² Там же, ф. 349, оп. 19, спр. 1044, арк. 1; спр. 1043, арк. 1.

¹³ Там же, спр. 2360, арк. 1; спр. 2361, арк. 1; спр. 2362, арк. 1.

¹⁴ Там же, оп. 12, спр. 24, арк. 1; спр. 23, арк. 2.

¹⁵ Там же, оп. 17, спр. 4053, арк. 1; спр. 4052, арк. 1.

¹⁶ Там же, ф. 418, оп. 1, спр. 556, арк. 1; Полтавщина. Энциклопедический словарь. — К., 1992. — С. 676.

¹⁷ РГВИА, г. Москва, ф. 802, оп. 5, спр. 16 939, арк. 174—174 зв.

¹⁸ Там же, ф. 393, оп. 9, спр. 10, арк. 1—6.

¹⁹ РГАВМФ, ф. 3, оп. 24, спр. 308. арк. 1; спр. 309, арк. 1. "

²⁰ Там же, спр. 307, арк. 1.

²¹ Там же, спр. 313, арк. 1.

²² Там же, спр. 302, арк. 1; спр. 303, арк. 1; спр. 304, арк. 1; спр. 305, арк. 1; спр. 306, арк. 1.

²³ Там же, спр. 311, 312.

²⁴ Высокый С. А. Золотые ворота в Киеве. — К., 1982. — С. 29—31; РГАВМФ, ф. 3, оп. 24, спр. 242, арк. 1.

²⁵ РГВИА, г. Москва, ф. 902, оп. 5, спр. 16 939, арк. 180—181.

²⁶ Там же, ф. 5; оп. 2/73, кн. 202, арк. 249.

²⁷ ЦГАДА, ф. 18, розр. VIII "Духовное ведомство", оп. 1, спр. 127, арк. 404, 453.

²⁸ Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, карт, мат., N 489, 490, 497, 939; ЦГАВМФ, г. Санкт-Петербург, ф. 3л, оп. 24, спр. 317, арк. 1; спр. 314, арк. 1; спр. 315, арк. 1.

²⁹ ЦГИА, г. Санкт-Петербург, ф. 485, оп. 1, спр. 195, арк. 1—2.

³⁰ РГВИА, г. Москва, ф. 418, оп. 1, спр. 610, арк. 1.

³¹ ЦГИАК Украины, ф. 59, оп. 1, спр. 5064, арк. 52—63, 56.

- ³² РГВИА, г. Москва, ф. 5, оп. 2/73, кн. 145, спр. 391, арк. 464.
- ³³ ЦГАДА, г. Москва, ф. 18, розр. VIII, "Духовное ведомство", оп. 1, спр. 127, арк. 2—4 зв.
- ³⁴ Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, КПЛ-Ф-5515.
- ³⁵ Андриевский А. Исторические материалы, извлеченные из архива Киевского губернского правления. — К., 1886. — Вып. 7. — С. 57; Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц. — Киевская старина. — 1891, § 7. — С. 132—133.
- ³⁶ Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева // Труды Киевской духовной академии. — 1896. — № 2. — С. 252; Андриевский А. Исторические материалы, извлеченные... — Вып. 7. — С. 57; Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц. — Киевская старина. — 1891. — № — С. 132—133
- ³⁷ ЦГИАК, Украина, ф. 128, оп. 2 общ., спр. 13, арк. 34.
- ³⁸ Там же, арк. 36.
- ³⁹ РГВИА, г. Москва, ф. 826, оп. 2, спр. 244, арк. 1—6.
- ⁴⁰ Там же, арк. 1—1 за.; там же, ф. 5, оп. 2/73, кн. 202, л. 247 зв.
- ⁴¹ Там же, ф. 5, оп. 2/73, св. 150, ч. 1, спр. 545, арк. 57—59; 61.
- ⁴² ЦГИА г. Санкт-Петербург, ф. 796, оп. 31, спр. 240, арк. 2.
- ⁴³ РГВИА, г. Москва, ф. 5, оп. 2/73, св. 150, ч. 1, спр. 545, арк. 57—69.
- ⁴⁴ А. А. Роздолгин, Ю. А. Скорин, Кронштадтская крепость. — Л., 1988. — С. 66.
- * Не були прийняті також проекти фон Витворта, Гербеля, Деденеєва, Немцова, Де-марки, Ентингера, Є. Людвига.
- ⁴⁵ РГВИА, г. Москва, ф. 5, оп. 2/53, кн. 209, арк. 247—249; там же, ф. 826, оп. 2, спр. 423, арк. 1—4.
- ⁴⁶ Там же, ф. 826, оп. 2, спр. 423, арк. 1—4.
- ⁴⁷ Там же, спр. 440, арк. 2—27; ЦГИАК, Україна, ф. 128, оп. 1, спр. 94, арк. 104.